

## ماهیت هنر و چگونگی تبلور آن در بستر مهدویت

### از منظر آیت الله جوادی آملی

شهناز دانش نیا<sup>۱</sup>

#### چکیده

هنر یکی از مبانی مهم تمدن بشری است که تجلی بخش نیاز درونی هر فرد است که همین امر موجب بروز استعدادهای درونی وی می شود. براین اساس، هنر جایگاه خاصی در زندگی انسان و پیشرفت جامعه‌ی اسلامی دارد. به سبب همین جایگاه، ماهیت هنر، انتقال عواطف و احساسات هنرمند به انسان است و از آن برای ابزار و ترسیم مباحث مهم بهره می گیرد. بنابراین سؤال پژوهش حاضر این است که در نگاه جوادی آملی هنر چیست و چگونه در بستر مهدویت تبلور می یابد؟ در تحقیق حاضر با روش توصیفی \_ تحلیلی این نتیجه حاصل می شود که ظهور هنر در مهدویت با عواملی چون؛ انتقال مفاهیم، ایجاد احساسات تقوی هویت فرهنگی، تشویق به عمل، ایجاد ارتباط جمعی و آموزش و آگاهی نمود پیدا کرده است.

واژگان کلیدی : ماهیت هنر، بستر مهدویت، چگونگی تبلور، جوادی آملی.

## مقدمه

یکی از بارزترین جلوه‌های راز آمیز فرهنگ جامعه بشری هنر است، که همواره در هر عصری به تجلی خود رسیده است. هنر از ابعاد مختلفی مورد بررسی قرار می‌گیرد که مهم‌ترین آن، ماهیت هنر است. (واحدی، ۱۳۹۹، ص ۱).

پس از روشن شدن ماهیت هنر، بحث از نحوه تبلور هنر در عرصه‌های مختلف مطرح می‌گردد که یکی از آن عرصه مهدویت است. بنابراین تحقیق حاضر به بحث از ماهیت هنر و نحوه تبلور آن در بستر مهدویت از نگاه جوادی آملی می‌پردازد.

در زمینه مسأله فوق، مقالات مختلفی نگاشته شده است که برای نمونه به برخی از این مقالات اشاره می‌شود:

أ: مقاله‌ی «ماهیت و هستی هنر، بررسی شهود در خلق اثر هنری در دوره معاصر»، نوشته‌ی آرمان واحدی، در سال ۱۳۹۹ در نشریه معماری شناسی و شماره ۱۵ چاپ شده است.

هدف از این مقاله، بررسی ماهیت، هستی و ذات هنر است و همچنین جایگاه و منزلت شهود را در ایجاد و ظهور آثار هنری در دوره معاصر بررسی می‌کند.

ب: مقاله‌ی «ماهیت هنر و نسبت و مناسبات آن با فطرت و دین»، نوشته‌ی علی اکبر رشاد، در سال ۱۳۹۳ در نشریه قبسات و شماره ۷۸ به چاپ رسیده است.

این مقاله، در پی تبیین ماهیت هنر و بررسی نسبت آن با فطرت و دین است.

ج: مقاله‌ی «سبک زندگی مهدوی در تجربه‌ی هنری هنرمند»، نوشته‌ی سید رضی موسوی گیلانی و همکاران، در سال ۱۳۹۳ در نشریه مشرق موعود و شماره ۳۱ چاپ شده است.

هدف از این مقاله، بررسی جایگاه مهدویت در تجربه‌ی هنری هنرمند مسلمان است.

با بررسی در پیشینه‌ی فوق؛ سؤال اصلی در این مقاله بررسی ماهیت هنر و چگونگی تبلور آن در بستر مهدویت است. برای پاسخ به این سؤال، سؤالات فرعی بیان می‌شود:

- هنر در نگاه جوادی آملی دارای چه ماهیتی است؟

- هنر در مهدویت دارای چه جایگاهی است؟

- در بستر مهدویت، هنر چگونه نمایان می‌گردد؟

- چالش‌ها و راهکارهای تقویت جهت ظهور هنر در بستر مهدویت کدا است؟

## ۱. تبیین مفهوم ماهیت هنر

در ابتدای امر لازم است ماهیت هنر بررسی شود. بری آنکه به ماهیت هنر پی ببرسیم لازم است واژه‌های ماهیت و هنر تبیین شود.

### ۱-۱. تعریف ماهیت

واژه ماهیت، در اصل از کلمه «ما هو» گرفته شده است (جرجانی، ۱۳۷۰، ص ۸۴). و به معنای چیستی می‌باشد (مطهری، ۱۳۷۶، ج ۵، ص ۲۱۰). به عبارت دیگر؛ «ما به الشیء هو هو» یعنی آن چیزی که یک شیء به سبب آن چیز، شیئیت خاص خود را دارد، ماهیت است؛ لذا هر چیزی دارای ماهیتی است که آن چیز به سبب آن ماهیت، آن چیز است. طبق این معنا؛ ماهیت هر چیز، حقیقت آن و بلکه ذات آن است (ابن سینا، ۱۴۰۴ق، ص ۲۸).

براین اساس؛ لفظ ماهیت در این عبارت مترادف حقیقت و ذات و حتی مترادف با ماهیت است (همان، ص ۱۹۸). از این جهت، ماهیت دارای دو معنای؛ «ما یقال فی جواب ما هو» و «ما به الشیء هو هو» ذکر شده است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۸، ج ۲، ص ۳). گروهی معتقدند که بین دالّ بر «ما هو» و بین دالّ «ما به الشیء هو ما هو» تفاوت وجود دارد (ابن سینا، همان، ص ۵۷). به هر حال ماهیت، تنها بر مفهومی قابل اطلاق است که بیانگر کمال حقیقت یک شیء باشد. بدین ترتیب، مفهومی که صرفاً بیانگر جزئی از حقیقت یک شیء باشد مفهوم ماهوی نیست؛ چرا که چنین مفهومی به تنهایی، آینه تمام نمای حقیقت آن شیء نیست؛ لذا یک مفهوم ماهوی آن است که بار معنایی کافی برای حکایت از مجموعه اوصاف ذاتی شیء را داشته باشد (همان، ص ۳۷).

در اصطلاح مفهوم ماهیت دارای دو معنای؛ اعم و اخص می‌باشد. معنای اعم ماهیت، علاوه بر چیستی بر هستی نیز اطلاق می‌شود و ماهیت به معنای اخص، پاسخی است در جواب سؤال که به وسیله «ما هو» می‌آید اطلاق شده است؛ لذا واژه چیستی در زبان فارسی منایی برای ماهیت است (علیزاده، ۱۳۸۲، ص ۵). به عبارت دیگر؛ مفاهیم ماهوی همان ادراک انفعالی از واقعیت عین خارجی است به این معنا که واقعیت‌های عینی هنگامی که در ذهن انعکاس می‌یابند؛ به صورت قضیه هلیه بسیطه منعکس می‌شوند و دست کم دو مفهوم اسمی از آن‌ها گرفته می‌شود که یکی در طرف موضوع قرار می‌گیرد و معمولاً از

مفاهیم ماهوی هستند و دیگری مفاهیم وجود هستند و در طرف محمول قرار می‌گیرند و از مفاهیم فلسفی می‌باشند (مصباح یزدی، ۱۳۹۶، ج ۱، ص ۲۴).

#### ۲-۱. تعریف هنر

این واژه در لغت به معنای؛ صفت، علم و کمال آمده است (معین، ۱۳۸۶، ج ۴، ص ۵۲۰۸). و بر معنای عام؛ نتیجه گرفتن از دانایی بوسیله توانایی و عمل بیان شده است (وزیری، ۱۳۶۳، ص ۶۳). و در اصطلاح به معنای تجلی احساسات نیرمندی است که انسان به واسطه تجربه، آن را به دست می‌آورد. به عبارت دیگر؛ هنر یک فعالیت انسانی است که مقصدش انتقال بهترین احساساتی است که انسان‌ها بدان دست یافته‌اند (تولستوی، ۱۳۷۳، ص ۷۶).

با این بیان، هنر از منظر فلاسفه تعریف گوناگونی یافته است. در نگاه صدرالمألهین، مبدأ خلق اثر هنری، قلب انسانی است که در کشمکش میان شیطان و فرشته قرار دارد (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۳، ص ۳۵۶). فارابی نیز دیدگاه خاصی نسبت به هنر دارد. براساس نگاه ایشان، اشعار برای به خیال در انداختن امور هستند. او سه گونه از آواز و موسیقی را محمود و سه گونه دیگر را مذموم می‌داند (فارابی، ۱۳۶۴، ص ۵۲). از نظر فارابی، درک معقول از طریق قوه خیال در عالی‌ترین اقسام هنر نمود می‌یابد. ابن سینا نیز قائل به آن است که زیبایی، از آن واجب الوجود است و او مبدأ زیبایی هر چیزی است (ابن سینا، ۱۴۰۴ق، ص ۳۶۸).

#### ۳-۱. ماهیت هنر از نگاه جوادی آملی

با توجه به معنای ماهیت و هنر که در لغت و اصطلاح بیان شد، ماهیت هنر از نگاه جوادی آملی روشن می‌شود. جوادی آملی هنر را کمال وجودی می‌داند و معتقد است چیزی که از آن کمال در ذهن هنرمند نقش می‌بندد مفهوم است، نه ماهیت. این مفهوم دارای مراتبی است که عالی‌ترین آن، مختص والاترین مرتبه هستی است. حقیقت هنر، صراط مستقیمی است که معبر صعود و نزول انسان کامل است. این هنر برین، نه تنها معقول را با میانجیگری مثال، با محسوس هماهنگ می‌کند و همگی آهنگ گوش نواز توحید را زمزمه می‌نمایند؛ بلکه با هم آوا نمودن تکوین و تشریع، اصل هنر را معنا و وجود آن را اثبات و نیل به آن را ترغیب و وصل به آن را تعلیم و ره یافتگان آن را تکریم می‌کند (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ص ۲۳۷). در این دیدگاه؛ امر معقول، قوه خیال، از عناصر اصلی شکل‌گیری آثار هنر اسلامی و به عبارتی مراتب شکل‌گیری هنر دینی هستند (خادمی و همکاران، ۱۳۹۳، ص ۱۰). به صورتی که وجه عقلایی ابداع اثر

هنری اصیل بوده و آثار هنری برآمد از خیال، واجد اصالت دانسته نمی‌شود (جوادی آملی، هنر و زیبایی از منظر دین، ص ۴۸).

## ۲. هنر و مهدویت

پس از تبیین معنای ماهیت هنر، حال به بررسی جایگاه هنر در مهدویت پرداخته می‌شود. برای رسیدن به جایگاه هنر در مهدویت، لازم است مفهوم مهدویت تبیین شود.

### ۲-۱. تبیین مفهوم مهدویت

از آنجا که مسئله‌ی مهدویت مورد قبول تمام ادیان است. تمامی ادیان به آمدن موعود مصلح باور دارند و در اسلام، مسیحیت، یهودیت و زرتشت به ظهور نجات بخش نوید داده شده است (صافی گلپایگانی، ۱۳۹۱، ج ۲، ص ۱۹).

در آیین هندو، موعود نجات بخش موسوم به کالکی در پایان آخرین دوره زمانی از ادوار چهارگانه جهانی؛ یعنی کالی یوگه ظهور خواهد کرد (شایگان، ۱۳۹۳، ج ۱، ص ۲۸۳). در آیین بودا نیز اندیشه منجی موعود با مفهوم میتیره تبیین می‌گردد (ولفگانگ شومان، ۱۳۷۵، ص ۱۲۱). آیین زرتشت برخلاف بوده و هندو، منتظر سه موعده هستند که هر یک از آن‌ها به فاصله هزار سال از دیگری ظهور خواهد کرد (بویس، ۱۳۷۷، ص ۳۹۱). در آیین مسیحیت، منتظر موعود، حضرت عیسی (علیه السلام) است. اما آنچه اسلام به آن اعتقاد دارد، ظهور حضرت مهدی (عجل الله تعالی فرجه الشریف) است.

مهدویت واژه‌ای است عربی که از ریشه مهدوی گرفته شده و به معنای مربوط بودن به مهدی است (الویری، ۱۳۹۴، ص ۶۱). اعتقاد به یک منجی که در آخرالزمان برای نجات انسان‌ها و برقراری عدالت خواهد آمد (تونه‌ای، ۱۳۸۳، ص ۷۰۶). و در اصطلاح؛ یعنی روش، رفتار، فکر و عقیده‌ای به حضرت مهدی (عجل الله تعالی و فرجه الشریف) انتساب شده است (عمید، ۱۳۸۱، ج ۱، ص ۲۳۳). باور به ظهور که جهان را پر از عدل و داد کرده است و ریشه‌های ظلم و ستم را می‌چیند (صافی گلپایگانی، ۱۳۹۱، ج ۲، ص ۱۹۹).

بنابراین سخن، انتظار فرج، یکی از مهم‌ترین اعمال در عصر غیبت است. لذا کثرت احادیث درباره حضرت مهدی (عجل الله تعالی فرجه الشریف) و فراوانی راویان آن، باعث شده است تا دانشمندان علم حدیث و حافظ بزرگ سنی به متواتر بودن احادیث مربوط به حضرت مهدی (عجل الله تعالی فرجه

## ۱. سطحی شدن هنر و نبود عمق معنوی

یکی از مهم‌ترین چالش‌های هنر مهدوی در عصر حاضر، سطحی شدن آثار هنری است. بسیاری از آثار صرفاً به زیبایی ظاهری، جلوه‌های بصری یا سرگرمی محدود می‌شوند و فاقد عمق فکری و محتوای معنوی هستند. آیت‌الله جوادی آملی نسبت به این موضوع هشدار می‌دهد: «اگر هنر تنها سرگرمی باشد و از حکمت و معرفت تهی شود، نه تنها کمک به ظهور نمی‌کند، بلکه انسان را از حقیقت دور می‌سازد.» (پایگاه خبری تحلیلی طلعه، ۱۴۰۴). سطحی بودن هنر موجب می‌شود که مخاطب از حقیقت انتظار و فلسفه مهدویت فاصله بگیرد و فقط به ظاهر زیبایی اکتفا کند.

## ۲. فقدان تربیت تخصصی و معرفتی هنرمندان منتظر

یکی دیگر از چالش‌های مهم، نبود نظام تربیتی هدفمند برای پرورش هنرمندان دینی و مهدوی است. بسیاری از هنرمندان به صورت فردی و بدون آموزش‌های تخصصی، وارد عرصه می‌شوند و به همین دلیل آثارشان از کیفیت لازم برخوردار نیست. هنرمند مهدوی باید علاوه بر مهارت فنی، به آموزه‌های دینی، فلسفه انتظار و اخلاق هنری مسلط باشد. فقدان این آموزش‌ها باعث ضعف آثار و عدم تحقق اهداف تربیتی می‌شود.

## ۳. کمبود حمایت‌های مادی و معنوی از هنر دینی

حمایت مالی و معنوی دولت، مراکز دینی و فرهنگی از هنر مهدوی بسیار ضعیف است. به دلیل نبود سرمایه‌گذاری و پشتیبانی مناسب، تولید آثار هنری با کیفیت و تأثیرگذار به سختی صورت می‌گیرد.

## ۴. تغییر ذائقه مخاطب و ورود فرهنگ‌های غیردینی

با گسترش رسانه‌های جهانی و ورود سبک‌ها و فرهنگ‌های مختلف، ذائقه مخاطب به سمت هنرهای مصرفی و سرگرم‌کننده گرایش یافته است که فاقد پیام‌های عمیق دینی و مهدوی هستند. این تغییر ذائقه باعث کاهش توجه به هنر مهدوی می‌شود. (حسینی عاملی، ۱۴۱۹، ص ۱۸۵).

## ۲-۴. راهکارهای پیشنهادی برای تقویت هنر مهدوی

حال برای آنکه از چنین چالش‌هایی در جامعه مهدوی در امان باشیم باید راهکارهایی بیان شود.

### ۱. تربیت هنرمندان متعهد و منتظر

آموزش تخصصی هنرمندان در حوزه فلسفه انتظار، آموزه‌های مهدویت، اخلاق اسلامی و فنون هنری، نخستین گام برای تولید آثار با کیفیت است. این تربیت می‌تواند در حوزه‌های علمی، دانشگاه‌ها و مراکز

هنری انجام شود. برگزاری دوره‌های تخصصی و کارگاه‌های آموزشی، تشکیل گروه‌های هنری منتظر که در قالب جمع‌های تخصصی کار کنند و آثار مشترک تولید کنند.

## ۲. حمایت و سرمایه‌گذاری نهادهای فرهنگی و دینی

دولت و نهادهای فرهنگی باید به صورت هدفمند از تولید آثار هنری با موضوع مهدویت حمایت کنند، از جمله: ۱. تأمین بودجه ساخت فیلم، تئاتر، مستند و موسیقی مهدوی. ۲. ایجاد فضاهای مناسب برای نمایش و معرفی آثار. ۳. کمک به چاپ و انتشار آثار ادبی و هنری مهدوی.

## ۳. تولید آثار چندرسانه‌ای و متنوع

با توجه به تنوع سلیقه‌ها و نسل‌های مختلف، باید از ظرفیت‌های مختلف هنری بهره گرفت: فیلم و انیمیشن: برای کودکان و نوجوانان، که در قالب داستان‌های جذاب، آموزه‌های مهدوی را منتقل کند. بازی‌های رایانه‌ای و موبایل: جهت جذب مخاطب جوان به موضوع انتظار و مهدویت. شبکه‌های اجتماعی و فضای مجازی: به عنوان بستری برای معرفی و تبلیغ آثار مهدوی.

## ۴. تشکیل و گسترش انجمن‌ها و کانون‌های هنر مهدوی

این انجمن‌ها می‌توانند به عنوان پشتیبان و محفلی برای هنرمندان عمل کنند، مبادله تجربه داشته باشند و جریان‌سازی فرهنگی انجام دهند.

## ۵. توجه به اصالت و عمق هنری

تولید آثار باید بر پایه اصالت هنری و رعایت حکمت و معرفت باشد. هنر نباید صرفاً تقلید یا تقلید ناقص از هنرهای غربی باشد؛ بلکه باید اصالت اسلامی و ایرانی داشته باشد.

با این بیان، چالش‌های زیادی بر سر راه هنر مهدوی وجود دارد اما با برنامه‌ریزی، آموزش، حمایت و توجه به اصالت هنری، می‌توان این هنر را به عرصه‌ای پویا و مؤثر در جهت تحقق فرهنگ انتظار و ظهور تبدیل کرد. آیت‌الله جوادی آملی تأکید می‌کند که هنر مهدوی «نقش تربیتی و تربیت‌سازی جامعه» را دارد و باید هنرمندانی پرورش یابند که علاوه بر مهارت فنی، معرفت و انتظار حقیقی را در دل دارند و آن را به مخاطب منتقل می‌کنند (محخص، ۱۳۹۵، ص ۴۸).

## نتیجه‌گیری

بنابراین نتیجه کلام این می‌شود که کار هنری مخلصانه و همراه مهدویت اگر به جهتی مقبول مخاطب نباشد، اثرگذار هم نیست. پس باید برای هنرمندی که هنرش در مسیر الهی بنا شده است، رضایت خالق را با رضایت خدا یکی کند. مبلغ نوین به دنبال ادای وظیفه است و ضمن حرکت در جاده شرع، نیستش را ارائه‌ی اثری مذهبی قرار می‌دهد و می‌تواند با هنرنمایی خود در بستر مهدویت در بین مردم همراه با اثر کاری خود برای ظهور حضرت مهدی (عج الله تعالی و فرجه الشریف) تلاش کند و کسی در این زمینه می‌تواند کار هنری خداپسند ارائه نماید که اهل مراقبت و توبیخ نفس‌پذیری انتقاد، حساب کشیدن از خود، دقت در اعمال و رفتار خویش و نقادی از نیات درونش باشد.



## فهرست منابع

### قرآن کریم

۱. ابن سینا، ح. (۱۴۰۴ق). الشفاء: الالهيات، انتشارات مكتبة آية الله العظمى المرعشي النجفي (رحمه الله عليه).
۲. بویس، م. (۱۳۷۷). تاریخ کیش زرتشت، مترجم: همایون صنعتی‌زاده، انتشارات بنگاه مطبوعاتی صفی‌علیشاه.
۳. تولستوی، ل. (۱۳۷۳). هنر چیست، مترجم: کاوه دهگان، انتشارات امیرکبیر.
۴. تونه‌ای، م. (۱۳۸۳). فرهنگ الفبایی مهدویت (موعودنامه)، انتشارات مشهور.
۵. جرجانی، ع. (۱۳۷۰). التعريفات، انتشارات ناصر خسرو.
۶. جوادی آملی، ع. (۱۳۸۸). ادب فنای مقربان، انتشارات اسراء.
۷. ..... . سروش هدایت، انتشارات اسراء.
۸. ..... . تسنیم: تفسیر قرآن کریم، انتشارات اسراء.
۹. حسینی عاملی، م. (۱۴۱۹). مفتاح الكرامة فی شرح قواعد العلامة، مؤسسه النشر الإسلامی.
۱۰. حکیمی، م. (۱۳۸۸). خورشید غروب، انتشارات دلیل ما.
۱۱. شایگان، د. (۱۳۹۳). ادیان و مکتب‌های فلسفی هند، مؤسسه نشر فرزاد روز.
۱۲. صافی گلپایگانی، ل. (۱۳۹۱). اصالت مهدویت، انتشارات حوزه علمیه قم.
۱۳. صدرالدین شیرازی، م. (۱۳۶۳). مفاتیح الغیب، انتشارات مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
۱۴. ..... . الحکمة المتعالیة فی الأسفار العقلیة الأربعة، مكتبة المصطفوی.
۱۵. عمید، ح. (۱۳۸۱). فرهنگ فارسی، انتشارات امیرکبیر.
۱۶. فارابی، م. (۱۳۶۴). فصول منتزعه، انتشارات مکتبه الزهراء.
۱۷. مصباح یزدی، م. (۱۳۹۶). آموزش فلسفه، انتشارات سازمان تبلیغات اسلامی.
۱۸. مطهری، م. (۱۳۷۶). مجموعه آثار (شرح فلسفه)، انتشارات صدرا.
۱۹. معین، م. (۱۳۸۶). فرهنگ معین، انتشارات زرین.
۲۰. وزیری، ع. (۱۳۶۳). زیباشناسی در هنر و طبیعت، انتشارات هیرمند.

۲۱. ولفگانگ شومان، هـ (۱۳۷۵). آیین بودا: طرح تعلیمات و مکتب‌های بودائی، مترجم: عسکری پاشائی، انتشارات فیروزه.

#### مقالات

۱. الویری، م. و برزویی، م. (۱۳۹۴). گونه‌شناسی رویکردهای آموزه مهدویت در چهارچوب ظرفیت تمدنی، مشرق موعود، ۹(۳۴)، ۵۵-۸۲.

۲. جوادی آملی، ع. (۱۳۸۵). هنر و زیبایی از منظر دین، هنر دینی، ۲(۲۱)، ص ۴۳-۵۲.

۳. خادمی، ح. و مسعودیان، م. (۱۳۹۳)، هنر دینی از منظر جوادی آملی، حکمت اسراء، ۶(۳)، ص ۵-۲۵.

۴. علیزاده، ب. (۱۳۸۲). چیستی ماهیت و احکام آن، فصلنامه پژوهشی دانشگاه امام صادق (علیه‌السلام)، ۲(۱۷)، ص ۷۳-۱۰۶.

۵. محمصص، م. (۱۳۹۵). اصول و مبانی تربیت هنری از منظر آیت اله جوادی آملی، بصیرت و تربیت اسلامی، ۱۳(۳۸)، ص ۳۱-۵۳.

۶. موسوی گیلانی، ر. و موسوی، ج. (۱۳۹۳). سبک زندگی مهدوی در تجربه هنری هنرمند، فصلنامه علمی پژوهشی مشرق موعود، ۸(۳۱)، ۱۰۹-۱۳۰.

۷. ..... (۱۳۸۵). رویکرد هنری به مهدویت، عصر آدینه، ۲(۱)، ص ۳۲-۳۵.

۸. ..... (۱۳۹۱). شکل‌گیری گفتمان: هنر مهدوی و هنر پست مدرن، مشرق موعود، ۶(۲۱)، ۶۵-۸۶.

۹. واحدی، آ. (۱۳۹۹). ماهیت و هستی هنر، بررسی شهود در خلق اثر هنری در دوره معاصر، نشریه معماری شناسی، ۳(۱۵)، ۱-۶.

#### منابع اینترنتی

۱. پایگاه خبری تحلیلی طلیعه، (۱۴۰۴)، فلسفه هنر با نگاه به اندیشه‌های آیت الله جوادی آملی، بازیابی از <http://talienovin.ir/?p=9683>

۲. خدایاری، س. (۱۴۰۱). هنر مهدوی در راستای تربیت دینی مردم مهم و تأثیرگذار است، بازیابی از [isna.ir/xdLw8Z](http://isna.ir/xdLw8Z)

۳. مؤسسه آینده روشن بشریت، پژوهشکده مهدویت ۱۱ آذر ۱۳۹۳ نیمه شعبان ۱۴۳۸ برابر با اردیبهشت ماه ۱۳۹۶ فراخوان سیزدهمین همایش بین‌المللی دکتترین مهدویت.